

इतिहासमा नेपाली ट्रेड यूनियन आन्दोलन र आजको आवश्यकता

विष्णु रिमाल

प्रारम्भमा:

श्रमको संसारमा पाईला टेक्नासाथ एउटा श्रमिकले रोजगारी पाउने प्रकृयालाई मूलतः ४ प्रकारमा व्याख्या गरिन्छ । पहिलो, क्लोज्ड सप अर्थात् वन्द प्रकृया हो । यो प्रकृयामा उद्यमीहरूले यूनियनका सदस्य भएकालाई मात्र काम लगाउन पाउँछन् । दोस्रो, यूनियन सप याने की यूनियन सम्बद्ध प्रकृया हो, जसमा उद्यमीले जोसुकैलाई काममा लगाए पनि उ/नी यूनियनको अनिवार्य सदस्य हुनुपर्छ । तेसो प्रकृयालाई एजेन्सी सप भन्ने चलन छा यसको अर्थ शुल्क सम्बद्ध प्रकृया भन्न सकिन्छ, जहाँ श्रमिकले यूनियनको सदस्य वन्दिन भन्न त पाउँछ, तर यूनियनको सेवा प्राप्त गर्ने हुंदा त्यस वापत शुल्क अनिवार्य तिर्नु पर्छ । र, चौथौ खुल्ला प्रकृया हो, यसलाई ओपन सप भनिन्छ । यो प्रकृयामा व्यवसायीले जसलाई चाहयो त्यसैलाई काममा लगाउन सक्छ । र त्यस्तै श्रमिकले पनि यूनियनसंग जोडि नै पर्ने वाध्यता हुँदैन ।

यी प्रकृया मध्ये पहिलो र दोस्रो प्रकृया पूर्व सोभियत संघ र तत्कालिन पूर्वी युरोपेली समाजवादी देशहरूमा प्रचलित थियो भने जर्मनीमा चाहिं चौथो प्रकृयालाई मात्रै कानूनी मान्यता रहयो । यस्तै प्रकृयाहरू वीच रोजगारीमा प्रवेश गरेका विभिन्न उद्योग व्यवसायका श्रमिकहरूले आफूलाई यूनियनमा संगठित गर्दै अधिक बढे । पेशागत हक हितका साथै आर्थिक सामाजिक र राजनीतिक अधिकारको आन्दोलनलाई अधिक बढाए भण्डै डेढ शताब्दी लामो विश्वको ट्रेड यूनियन आन्दोलनले दासतापूर्ण जीवन बाँचि रहेका श्रमिकलाई 'तीन-आठ'^{*} को अधिकार उपलब्ध गराउने वीरतापूर्ण संघर्ष मात्र गरेन, अनागरिकको दर्जामा आफूलाई किनारा लगाउने ठालू वर्ग (वुर्जुवा वर्ग)सर्गै प्रतिस्पर्धा गर्ने, आफ्नो श्रेष्ठता प्रमाणित गर्ने र उसैमाथि शासन गर्ने राजनीतिक पार्टीको समेत स्थापना गन्यो । श्रम नगरी अर्काको परिश्रममा मोजमस्ती गर्नेहरूको सुखको संसरलाई उल्टाई सम्मानीत श्रमजीवी वर्गको नयाँ संसारको शुरुवात गन्यो । उथलपुथलकारी विश्वको क्रान्तिकारी आन्दोलनमा "आयन इन्जुरी टु वान इज इन्जुरी टु अल (एउटालाई चोट लागदा सबै लाई दुख्छ)" को वर्गीय ऐक्यवद्धतामा आधारित संस्कृतिको विकास गन्यो ।

अहिले समय वदलिएको छा अन्तराष्ट्रिय ट्रेड यूनियन आन्दोलनमा धेरै फेरवदल आईसकेको छ, जसलाई निम्नानुसार तुलना गर्न सकिन्छ ।

अन्तराष्ट्रिय ट्रेड यूनियन आन्दोलन: हिजो र आज

हिजो	आज
● तहगत	● सञ्जाल आधारित
● केन्द्रिकत	● विकेन्द्रित
● निर्देशित	● सहभागिता आधारित
● नियन्त्रित	● सशक्तिकरण आधारित
● वन्द वहस	● खुल्ल वहस आधारित
● ढिलो निर्णय प्रकृया	● छिट्टो निर्णय प्रकृया
● व्यापक नोकरशाहीतन्त्र आधारित	● छारितो सहयोगी आधारित
● वढि औपचारिक	● लचकता आधारित
● कुटनीतिक सम्बन्धमा सीमित	● परिचालनमा जोड दिने
● कार्यथलो र यूनियन केन्द्रित	● सामाजिक आन्दोलन, गैसस जस्ता संस्थाहरूसंग

* तीन आठ अन्नेको ८ घण्टा काम, ८ घण्टा मनोरञ्जन र २ ८ घण्टा आराम हो ।

	गठबन्धन आधारित
● उत्तरी गोलार्धवाट प्रभावित यूनियन आन्दोलन	● दक्षिण गोलार्धवाट उत्प्रेरित यूनियन आन्दोलन

विश्वको ट्रेड यूनियन आन्दोलनको एक अंगको रूपमा नेपाली ट्रेड यूनियन आन्दोलन पनि अनेक चरणहरु पार गर्दै अधि बढीरहेको छ। हामीले नेपाली ट्रेड यूनियन आन्दोलनलाई यसै परिप्रेक्षमा इतिहासको कसीमा घोटनु उपयुक्त हुन्दै।

नेपाली ट्रेड यूनियन आन्दोलन: विभिन्न ऐतिहासिक चरणमा

नेपालको ट्रेड यूनियन आन्दोलनको इतिहासलाई मूलरूपमा निम्नानुसारको तीन चरण र ७ अवधिमा बाढ़न सकिन्छ ।

पहिलो, स्थापना र विस्तारको चरण

१. २००७ साल पूर्वको अवधि

२००७ साल भन्दा अधिको अवधि नेपाली ट्रेड यूनियन आन्दोलनको शुरुवातको अवधि हो। २००३ साल फागुन २० गते (मार्च ४, १९८७) विराटनगरमा ऐतिहासिक मजदुर आन्दोलन शुरू गर्दा यूनियन के हो, त्यसको काम के हो, सामूहि सौदावाजी वा औद्योगिक सम्बन्ध के हो, मागपत्र कसरी तयार गरिन्छ ... आदि विषयमा स्वयं आन्दोलनकारीहरु नै सिक्ने क्रममा थिए। श्रमिकहरुको समस्या पहिचान गरी उनीहरुलाई ती समस्या कसरी हल गर्ने भन्ने बारे शिक्षित गर्न सकेमा उनीहरुको राजनीतिक आन्दोलनमा हुने संलग्नता दिगो हुने बुझाई त्यो बेलाका आन्दोलनकारीहरुमा कमजोर थियो, उनीहरुको मूल ध्याउन तत्कालको राजनीतिक आन्दोलनमा धेरै भन्दा धेरै मजदुरहरुलाई कसरी उतार्ने भन्नेमा केन्द्रित थियो। तत्कालिन समयका प्रमुख नेताहरु गिरिजाप्रसाद कोईराला, मनमोहन अधिकारी, तारिणी प्रसाद आदि यही उद्देश्यका साथ विराटनगरको मिल्स एरियामा प्रवेश गरेका थिए।

विराटनगर जुट मीलमा तत्कालिन समयका शेयरहोल्डरहरुका प्रतिनिधिको रूपमा नियुक्त उद्योगपति जुद्धबहादुर श्रेष्ठले भनेका छन्- “तारिणीप्रसाद कोइराला र गिरिजाप्रसाद कोइरालाले जुटमीलमा जागिर खान शुरू गर्नुभयो। त्यसै गरी मनमोहन अधिकारीले नेपाल केमिकल उद्योगमा जागिर खानुभयो। त्यस्तै गेहेन्द्रहरि, महेश उपाध्याय लगायत अन्यहरुले पनि जागिर खानुभयो। उहाँहरुले जागिर खाने उद्देश्यले जागिर खानु भएको होइन केवल मीलभित्र पस्नको निमित्त जागिर खानुभएको हो। उहाँहरुले ब्लाइट कलर जागिर खानुभएको होइन न त मेशिन चलाउने जागिर खाएको हो। वहाँहरुको जागिर थियो- इनसाइड द फैक्ट्री नट इनसाइड द अफिस। ... उहाँहरुले मिलको प्रडक्सन हुने ठाउँमा प्रवेश गर्ने र कामदारहरुले प्रोडक्सन गरेको कुराहरुको नोट गर्ने काम गर्नुहन्थ्यो। यसबाट वहाँहरु मजदुरसंग बढी निकट हुनुभयो। मजदुरहरुलाई आनो हकहरु के के हुन् र हक लिनुपर्छ, माग गर्नु पर्छ, माग नगरी पाइँदैन भन्ने कुराहरु सम्भाउनुभयो र सो काम गर्ने मीलमा काम गर्ने भएकोले सजिलो भयो।

एउटा अन्तरवार्तामा गिरिजाप्रसाद कोईरालाको अभिव्यक्ति पनि जुद्धबहादुरको भनाईसंग मेल खान्छ। “मनमोहनजी केमिकलमा जानुभयो। तारिणी प्रसादलाई अफिसमा राख्यो। युवराज अधिकारीलाई अफिसमा नै राखियो। गेहेन्द्रहरि शर्मा जुट मिलमा पहिला पनि काम गर्थे, उनलाई जुटमिलमा राख्यौ। मलाई कटन मिलमा लिएर गइयो। एउटा पोष्ट दिइयो, सुता काउण्ट गर्ने काममा लगाइयो। भित्र हाम्रो उद्देश्य राजनीति थियो।”

२००३ सालको फागुन देखि ००७ साल सम्मको अवधि तीव्र उथल पुथल र प्रतिक्रियाको अवधिको रूपमा गुञ्जियो। यद्यपि तत्कालिन समयका आन्दोलनकारीमा श्रमिक आन्दोलन प्रति रहेको अनभिज्ञतालाई गिरिजाप्रसादले यसरी प्रस्टाएका छन्-“हामी राति राति अफ पिरियडमा भेला हुन्थ्यौ मलाई मजदुरको बारेमा, राजनीतिको बारेमा त्यति धेरै थाहा थिएन। ... हामीले तय गच्छौ- केही

- अवधि-शुरुवातको काल
- स्थिति-यूनियन के हो, वुभने क्रम
- “नक्कल”मा आधारित राजनीति
- संघर्षको रूप- लडाकू तथा विद्रोही
- आपसी सम्बन्ध- परस्पर एकता र दृष्टि

गर्नु पर्छ, अब आन्दोलन गर्नु पर्छ। हडताल गरौं भनेर मजदुर क्वाटरमा बसेर निर्णय गयौं। ... र कति बजेदेखि गर्ने भन्ने तय गयौं। चार तारिख मार्चको दिन हो त्यो, ७ बजेदेखि सिफ्ट चल्यो, ७ बजेर ७ मिनेटमा पुगेर मिल चलाएर फर्केर आउने भनेर (योजना) गयौं। ... स्ट्राइक भयो। मनमोहनजी पनि आउनुभयो।

त्यसपछि अब माग राख्ने भन्यौं, ... माग के हो त्यो पनि थाहा थिएन, जे जे बुदा मजदुरहरले भन्दै गए, हामीले राख्दै गयौं, मनमोहनजीलाई प्रवासमा बस्दाखेरी अलिकति मजदुर आन्दोलनमा साथ दिएको हुनाले केही थाहा थियो। मलाई त पटकै थाहा थिएन। माग एकदम धेरै राख्यौं। वी.पी.ले हामीलाई सम्भाउनु भयो, मनमोहनजी र हामीलाई राखेर- ‘माग चाहिं एकदम थोरै राख्नु। रूपैयामा आधा पैसा बढाउने माग राख्नु, जसले छलफल गर्न सजिलो हुन्छ ... दिन सजिलो हुन्छ। यदि यो दियो भने राजनीति स्थापित हुन्छ।’

यसरी आन्दोलनको विजारोपण गर्नेहरुले मजदुर, तिनका समस्या, माग र यूनियनलाई बुझ्ने प्रयास गरे। यद्यपी आम मजदुरलाई यो अभियानले छुन सकिरहेको थिएन। गिरिजाप्रसादको अनुभवमा-“ शुरुमा त्यतिवेलाको आन्दोलनमा पनि मजदुरका लिडरहरु मात्र इनभल्ब भए, जसलाई सरदारहरु भन्ये। तर रियल काम गर्ने मजदुरहरु चाहिं सहभागी भएनन्।”

सारमा त्यो आन्दोलनलाई विभिन्न पक्षबाट आ-आफ्नै तरीकाले बुझ्ने काम भयो। राणाहरुले त्यसलाई ‘कोइराला परिवारको उत्पात’को रूपमा लिए। त्यसैले हुनुपर्छ ठूला नेताहरुलाई गिरफ्तार गरी जेल चलान गरेर स्थितिलाई शिथिल पारेपछि मात्र (आन्दोलनको २३ औं दिनमा) “श्री ३ महाराजको हुकुम अनुसार” भन्दै ज्यालामा १५ प्रतिशत वृद्धि गरि हडताल अवधिको पुरै मजदुरी दिने सूचना व्यवस्थापन पक्षले सार्वजनिक गयो। उता आन्दोलनकारीमा भने भारतीय स्वतन्त्रता आन्दोलनको गरिहरो छाप छैदै थियो। आन्दोलन सञ्चालनको तरीका, संगठन, भण्डा र नेतृत्वको हानथाप सबै “पारी कै नक्कल” थियो।

त्यो आन्दोलन

वी.पी. कोईराला र मदन भण्डारीका धारणा

पहिलो राजनैतिक कारवाई त्यो भएको थियो नेपालको भूमिबाट। त्यसले कत्रो स्पन्दित गयो देशलाई र कति अनुकूल प्रतिक्रिया भयो त्यसको अनि मलाई पनि टेलिग्राम आयो तपाईं आउनुपर्यो भनेर। किनभने, यो कारवाई त राजनैतिक स्वरूपको थियो। सरकार र मील मालिकहरू संयुक्त भए। र, यता मजदुरहरुलाई जनताको व्यापक समर्थन थियो।

त्यस बखत विराटनगरमा जनरल राम सम्शेर बडाहाकिम थिए। अनि म पुगो। हामीहरुले राष्ट्रिय कांग्रेसको तर्फबाट पूरा समर्थन गयौं। त्यसको राजनैतिक महत्व यस कारणले मात्र थिएन कि ५.७ हजार मजदुरहरुले हडताल गरेका थिए। त्यो नेपालको भूमिमा, खुला रूपले निर्धक्क भएर, सरकारको अवज्ञा गरेर पहिलो आन्दोलन थियो। गाउँ-गाउँबाट माञ्चेहरु आए। हडताल गरेका ५.७ हजार मजदुरहरुलाई खुवाउनुपर्ने स्थिति थियो। साराले चामल दिए, दाल दिए, पैसा दिए र हडताल चल्यो। पदम सम्मेर त्यसबखत प्रधानमन्त्री थिए।

मनमोहन अधिकारीले म कम्युनिस्ट पार्टीको तर्फबाट बोल्चु भनेका थिए। कम्युनिस्ट पार्टी त्यसैबखतदेखि देखापरेको छ। मैले यो किन भन्न खोजेको भने कम्युनिस्ट पार्टी पछि जन्मेको होइन, नेपाली कांग्रेसकै हाराहारी उसको प्रादुर्भाव भएको छ। (वी.पी. कोईराला)

“यस आन्दोलनका मागहरूमा राम्रो आवासको व्यवस्था, जीविका पुग्दो वेतन प्रणाली र स्वतन्त्र मजदुर संघलाई मान्यता दिनुपर्ने जस्ता कुराहरु मुख्य थिए। यसरी शुरुमा नै मजदुरहरुको जीवन स्थिति र कार्य परिस्थितिलाई सुधार गर्ने स्थायी महत्वका सवालहरू सचेत रूपमा उठाइएका थिए।

यद्यपि राणा सरकारले त्यो मजदुर आन्दोलनलाई निर्मम दमन गयो तर उसको मनमा ढ्यांग्रो बज्यो। फलस्वरूप २००४ सालमा एकातिर संघसंगठन गर्न नपाइने ऐन जारी गर्न पुग्यो भने अर्कातिर ‘राष्ट्रिय सभा’ बनाउने र त्यसमा मजदुरबाट एक जना मनोनित गर्ने कानूनी व्यवस्थाको घोषणा गयो” (मदन भण्डारी)

लडाकू तथा विद्रोही संघर्षको रूप बोकेको २००३ देखि ००७ साल वीचको अवधिमा भएका मजदुर गतिविधिले नेपालको ट्रेड यूनियन आन्दोलन भित्र कम्युनिस्ट र सोसलिस्ट गरी २ प्रतिस्पर्धी

धारालाई संगसंगै विकसित गयो। विभाजित दुई विचारधाराको टक्करमा के नाम र कुन झण्डामा आन्दोलन गर्ने बहस शुरु भयो। दुवै धाराका आआनो अनुमान र तर्क थिए। मनमोहन र बीपी दुवै जना कम्युनिस्ट पार्टी र सोसलिस्ट पार्टीको भारतीय अनुभव अनुरूपको अडानमा हुनुहुन्थ्यो।

गिरिजाप्रसाद भन्दून्- “पहिले म पनि कम्युनिस्ट नै थिएँ फेडेरेसनमा, पछि छोडेर अकै लाइनतिर गएँ। मनमोहनजी त्यतैतिर रहनुभयो। त्यहाँबाट अलिकात फ्राक्सन पनि शुरु भयो। त्यो कसरी भने वहाँहरूले मजदुरको आन्दोलनमा दार्जिलिङ्को टी गार्डेनको नेता (रत्नलाल ब्राह्मण) लाई बोलाउनुभयो, अनि यतातिर कटियार जुटमिलको सोसलिस्टलाई हामीले बोलायौं।”

यसरी यो अवधिमा श्रम-राजनीति “तलवाट माथि सार्ने” नभई “माथिबाट तल भार्ने” प्रकारको रहयो।

२. २००७ देखि ०१७ सालको अवधि

नेपाली ट्रेड यूनियन आन्दोलनको इतिहासमा यो अवधि विस्तारको अवधि थियो। ००७ सालको परिवर्तन संगै ००३ सालको आन्दोलनको नेतृत्व गर्ने नेताहरूको स्थिती भने केही फेरियो। ००७ साल पछि मनमोहन अधिकारीको क्रियाशीलता ट्रेड यूनियन आन्दोलनको नेता नभएर कम्युनिस्ट पार्टीको नेताको रूपमा रहयो। त्यसपछिका दिनमा ट्रेड यूनियनको विस्तारको उदाहरण अखिल नेपाल ट्रेड यूनियन कंग्रेसको तात्कालीन विकासलाई लिएर अन्दाज गर्न सकिन्द्य। २००८ सालमा कम्युनिस्ट पार्टीमाथि प्रतिबन्ध लगाइएपछि, २००८ साल असार २३ गते बनेको राजनीतिक शक्ति एवं जनवर्गिय संगठनहरूको संयुक्त मोर्चा “जातीय जनतान्त्रिक मोर्चा” को सबैभन्दा क्रियाशील घटक अखिल नेपाल ट्रेड यूनियन कंग्रेस नै थियो। र त्यसको झण्डामुनि त्यसबेला करीब ६००० मजदुर संगठित थिए।

यद्यपी २००३ देखि ०७ सालको अवधिमा स्थापित यूनियन र त्यसका नेताहरू को को थिए भन्नेमा एक मत पाईदैन। कुन कुन नामका यूनियन थिए र तिनको कृयाशीलता कस्तो थियो भन्नेमा पनि मतैक्य छैन।

गिरिजाप्रसाद कोइराला भन्दून्-“त्यो वेलामा यूनियनको नामाकरण “विराटनगर जुटमिल मजदुर संघ” भन्ने भयो। यूनियन चाँह एउटै थियो, २००७ सालको आन्दोलन पछि मात्र त्यसमा डिभिजन आयो। डिभिजन पछि एउटा संघ भयो र अर्को सभा भयो। मनमोहनजीको मजदुर सभा कम्युनिस्टहरूको भयो। महेश उपाध्याय त्यसको जनरल सेक्रेटरी थिए। पछि महेश र नैनलालहरू भएर एउटा अर्गनाइजेसन बनाएका थिए। ... अयोध्या सिंह आएर फ्राक्सन लगाइदैन। त्यो वेला दुई वटा मात्र अर्गनाइजेसन थिए।”

“ट्रेड यूनियन कांग्रेस हाम्रो हो र मजदुर सभा मनमोहनजीको हो। ००७ साल पछि यसलाई इन्टरनेशनल मञ्चमा लानु पर्छ भनेर एउटा कन्फरेन्स भयो। त्यो वेला मात्र अल नेपाल ट्रेड यूनियन कांग्रेस भन्ने नाम राख्यौं र यसलाई आईसीएफटीयू संग एफिलेसन गराइयो। ... एफिलेसनमा नेपाल ट्रेड यूनियन कांग्रेस भएर आयो। ००७ सालको यो डिभिजन पछि वहाँहरूले (मनमोहनजीहरू) परिवर्तन (यूनियनको नाम) गर्नुभयो। अखिल नेपाल ट्रेड यूनियन कांग्रेस नाम वहाँहरूले राख्नुभयो। हामीले नेपाल ट्रेड यूनियन कांग्रेस।”

महेश उपाध्याय तथा नरबहादुरहरूको विवरण भने अलिक वेगल छ। उनीहरूको अनुसार २००८ सालमा “मजदुर सभा” को असाधारण भेला बोलाईयो र गिरिजा प्रसाद कोइरालाको सभापतित्वमा अयोध्या सिंहले शुरु गरे। असाधारण भेलाले गिरिजाप्रसादलाई अध्यक्ष पदबाट निष्पाशन गरिदियो, उनीहरूले सर्व सम्मतिमा अयोध्या सिंह अध्यक्ष र महेश प्रसाद उपाध्यक्ष सचिव रहेको नयाँ कार्य समिति गठन गरियो।

यसपछि गिरिजा प्रसादको अध्यक्षतामा विराटनगर मिल मजदुर संघ गठन भएको घोषणा गरियो। विराटनगर मिल मजदुर संघवालाहरूले “मजदुर सभा” माथि इवी साँझ शुरु गरे। सबैभन्दा पहिले “मजदुर सभा” को कार्यालय तोडफोड गरियो। कार्य समितिका सदस्यहरू विशेष दास,

- अवधि-विस्तारको
- स्थिति-यूनियनमा दुई धुवीय विभाजन
- मान्यताको लागि परिश्रमको नीति
- संघर्षको रूप- सहकार्य र विवाद
- आपसी सम्बन्ध- परस्पर प्रतिष्ठर्धा र द्वैष आधारित गतिविधि

पंचानन्द दास, दिनेश्वर दुवे, श्याम नारायण मिश्र आदिलाई मुखमा कालो पोतेर औद्योगिक क्षेत्र घुमाईयो। अध्यक्ष, अयोध्या सिंहलाई भारत फर्क्ने आदेश दिंदा नमानेपछि गिरफ्तार गरेर धनकुटा जैल चलान गरियो।

तर जेसुकै भएपनि यो अवधिमा सशक्त एकल यूनियन आन्दोलन विकास गर्नु भन्दा पनि तत्कालिन समयको “शीतयुद्धकालिन” राजनीती अनुरुप ‘वामपक्षीय र गैर-वामपक्षीय’ ट्रेड यूनियन आन्दोलनको रूपमा यसको तीव्र धुविकरण भयो। श्रमराजनीती, श्रमिक वर्गको मुद्दाबाट राजनीतिक पार्टीहरूलाई पभावित गर्ने भन्दा पनि आफू संलग्न पार्टीको निर्देशशामा राज्य तथा श्रमिकहरूबाट कसले वढी मान्यता पाउने भन्ने प्रकृतिको प्रतिस्पर्धामा नै सीमित रहन पुग्यो। भारतिय आन्दोलनको अन्धानुकरण गर्दै पारस्परि छैषमा आधारित गतिविधिमा नै यूनियन आन्दोलन केन्द्रित रह्यो।

त्यातिखेरको संघर्षको रूप ‘मिल स्तरीय श्रम विवाद आधारित’ थियो। चर्चित मुद्दामा ‘कटियार अवार्ड की बंगाल अवार्ड’ लागू गर्ने भन्नेमा थियो। गैरवामपक्षीय खेमा अधिल्लोको पक्षमा र वामपक्षीय खेमा पछिल्लो पक्षमा क्रियाशील थियो।

गिरजा प्रसादको भनाइमा “त्यातिखेर अन्त त फैक्ट्री छैदै थिएन, जे थियो विराटनगरमा मात्रै थियो, कटनमिल, विराटनगर जुट मिल, केमिकल इण्डस्ट्रीज जम्मा ३ वटाबाट मात्रै शुरु भएको हो मजदुर आन्दोलन। राइसमिलहरू स-साना थिए। काठमाडौंमा डाइभर्स यूनियन भनेर खोलियो, ००८ सालमा। त्यो बेलामा मोटरहरू त्याति थिएन। ट्रायाक्सी र अन्य गाडी पनि त्याति थिएन। यूनियन बनाउनु पर्छ भनेर बनाईएको हो। एक जना विदेशी आएका पनि थिए युरोपियरबाट... उनकै उपस्थितिमा गठन भएको हो। सात साल र १७ साल बीचमा अरु यूनियन थिएनन्, दुईटै मात्र थिए। अरु पार्टीले मजदुर संघ बनाएका थिएनन्। ०१७ साल सम्म त्यस्तो थियो।”

दोस्रो, चरम दमन र प्रतिरोधको अवधि

१. ०१७ सालदेखि ०३६ सालको अवधि

२०१७ साल पुस १ गते राजा महेन्द्रले नेपालको तत्कालीन संविधान खारेज गरी सम्पूर्ण अधिकार हातमा लिए। सेनाको प्रयोग गरेर विभिन्न राजनीतिक नेताहरूलाई गिरफ्तार गरी पार्टी र सम्पूर्ण जनसंगठनहरूमाथि प्रतिवन्ध लगाए। यसपछिका दुई दशक नेपालको श्रम क्षेत्रमा पनि पंचायती व्यवस्थाको नाममा निरंकुशतन्त्रद्वारा चलाईएको दमनसँगै सबै नै ट्रेड यूनियनहरूको अस्तित्व समाप्त भयो। यसरी नेपाली ट्रेड यूनियन आन्दोलनको इतिहासमा २०१७ देखि २०३६ सालको अवधि “राष्ट्रिय ट्रेड यूनियन केन्द्र विनाको, ट्रेड यूनियन आन्दोलनको अवधि” बन्न पुग्यो। ट्रेड यूनियन आन्दोलनको विकासमा गतिरोध सृजना भयो।

तर एकीकृत र राष्ट्रिय संगठनको अभावमा पनि मजदुर आन्दोलन भने समाप्त भएन। मजदुरहरू यस अवधिमा राष्ट्रिय रूपमा भन्दा पनि स्थानीय र प्रतिष्ठान व्यापी ढंगले आन्दोलित भइरहे। २०२९ सालमा विराटनगर जुट मीलमा भएको श्रमिक हड्डताल लगायत त्यातिबेला संचालित ठूला साना मजदुर आन्दोलन यो प्रसंगमा साक्षी बनेका छन्। यही आन्दोलनले नै “नेपाल मजदुर संगठन” जस्तो पंचहरूको तथाकथित ट्रेड यूनियनको विकल्पमा प्रगतिशील ट्रेड यूनियन आन्दोलनको पुनर्गठनका लागि मलिलो आधार तयार पारी दियो।

- अवधि-गतिरोधको
- स्थिति- केन्द्रीकृत रूपमा यूनियन विघटनको स्थिति
- राजनीतिक “शुन्यता”को स्थिति
- संघर्षको रूप- स्थानीय रूपमा स्वतं स्फूर्त: संघर्ष
- आपसी सम्बन्ध- विश्रृंखलित

श्रमिकहरूलाई समेट्ने नयाँ प्रयास

०३२ सालमा विद्यार्थी आन्दोलन हुंदा नेपालको राजनीतिक आन्दोलनमा केही नया सम्भावनाहरू देखा परेका थिए। भाषा आन्दोलनमा लागेका तर ज्यान, डाका जस्ता मुद्दामा फासाइएका राजनेताहरू काठमाण्डौको भ्रायालखानमा थिए र उनीहरूलाई राजनीतिक बन्दीका रूपमा स्थापित गर्न, त्यातिबेलाको विद्यार्थी आन्दोलनमा संलग्न केही विद्यार्थीहरू लागिपरेका थिए। ०३२ सालको जेठ महिनासम्म रहस्यको विषय बनेको भाषा आन्दोलनका बारेमा, विद्यार्थी

आन्दोलनका क्रममा काठमाण्डौका भूयालखानमा थुनिएका विद्यार्थीहरूले थप जानकारी हासिल गरेका थिए र त्यसको अन्धविरोध गरिने नेपाली कम्युनिस्ट आन्दोलनमा विद्यमान दक्षिणपन्थी धारका विरुद्ध आफूलाई संगठित गर्दै स्वतन्त्र आन्दोलनको आयोजना गर्ने क्रम आरम्भ गरेका थिए ।

पुरानो आन्दोलनहीनताको स्थितिबाट मुक्त भएका, भाषा आन्दोलनका निष्कर्षहरूलाई भित्र मनले स्वीकार्न नसकेका केही युवाहरूले ती दुबैको बीचको नयाँ बाटोबाट हिँड्ने अठोट गरे । उनीहरूले आफूलाई क्रमशः विद्यार्थी आन्दोलनबाट बाहिर निकाल्ने र मजदुरहरूका बीचमा राजनीति केन्द्रीत गर्ने काम थाले । यस क्रममा उनीहरूले काठमाण्डौका होटल किस्टल र होटल शंकरका मजदुरहरूका बीचमा मजदुर हक अधिकारका लागि संघर्ष र जनवादी सत्ता स्थापनाको आन्दोलन भन्ने आग्रह सहित संगठन कार्य आरम्भ गरे ।

८९ औं मे दिवसको पचाँ अभियान यही समूहको विशेष प्रयत्न थियो । ०३२ सालको विद्यार्थी आन्दोलन पश्चात भाषापाली राजनीतिसाग अन्तरकृया आरम्भ भएपछि काठमाण्डौमा प्रदिप नेपाल, गोपाल शाक्य, माधव पौडेलले स्वतन्त्र रूपमा मुस्लो परिवार संगठित गर्नुभएको थियो । उक्त परिवारले होटल मजदुरहरूका बीचमा मार्क्सवादी अध्ययन कक्षा संगठित गरेको थियो । तिनै अध्ययन कक्षाका मजदुरहरूलाई संगठित गरेर, राजनीतिक आन्दोलनमा मे दिवसको महत्तालाई अगाडि ल्याउन र त्यसलाई व्यवस्था विरुद्धको लडाईसाग जोड्नाका लागि प्रदिप नेपाल, गोपाल शाक्य, माधव पौडेल, बीरबहादुर लामा, कृष्णबहादुर रुम्वा, गयाप्रसाद यादव, राजेन्द्र पाण्डे, सीताराम भण्डारी, रामकृष्ण दुवाल, सूर्यप्रसाद शर्मा रहेको मे दिवस समिति गठन गरियो । उक्त समितिले अलग अलग समूहमा कार्यकर्ताहरूलाई विभाजित गरेर मे दिवसको प्रचार कार्यक्रम संगठित गर्ने निर्णय गन्यो ।

पहिलो काम, अध्ययन कक्षाहरूमा मे दिवसको महत्वको अध्यापन थियो र यो सफलताका साथ सम्पन्न भयो । सबै अध्ययन कक्षाहरू रात्रीकालिन थिए र ती एक प्रकारते प्रौढ शिक्षा कार्यक्रमका रूपमा संचालित थिए । मे दिवसका दुइ ओटा रात्री कक्षाहरू भोज्य स्थित तत्कालिन वालसेवा स्कूलमा आयोजना गरिएका थिए ।

बाहिरी रूपमा मे दिवसको प्रचारमा राज्यसत्ताको विरोधसाग जोडेर मे दिवसको पचाँ छर्ने निर्णय भएको थियो । पचाँ छर्नका लागि सम्भव क्याम्पसहरूका साथै बल्खु, बालाजु, गौशाला, बसन्तपुर जस्ता केही केन्द्रहरू तोकिएका पनि थिए । आयोजकहरूले सोचेभन्दा चर्को दमन पचाँ अभियानपछि आरम्भ भयो । आन्दोलनकारीहरूको नेतृत्वदायी टिम सिङ्गे गिरफ्तार भयो । त्यसमध्ये प्रदिप नेपाल, गोपाल शाक्य र माधव पौडेललाई दश वर्षको जेल सजाया र दश हजार रुपैया जरिवाना, बीरबहादुर लामालाई पाँच वर्ष कैद र पाँच हजार रुपैया जरिवाना गर्दै कमितिमा छ, महीनाको जेल सजाय सबैलाई तोकिएको थियो ।

मे दिवस भन्दा अगाडि नै अर्को पचाँ प्रकरणमा गिरफ्तार हुनुभएका सुवास नेम्बाङ्ग, सुनिल राई, भीम रावल र भीम न्यौपानेलाई पनि मे दिवस गतिविधिसाग जोडी सजायै भएको थियो । मे दिवस मनाउने सन्दर्भमा जेल परेका प्रदिप नेपाल, गोपाल शाक्य, माधव पौडेल र बीरबहादुर लामा ०३३ सालको चैत्रमा नक्खु जेल विद्रोह गरी बाहिर निस्कनेहरू मध्यका थिए ।

२. ०३६ देखि ०४६ सालको अवधि

२०३५ सालसम्म आइपुग्राह पंचायती निरंकुशता चरम बिन्दुमा पुगिसकेको थियो । मजदुरहरू स्वतः स्फूर्त रूपमा नै आन्दोलित हुन थालिसकेका थिए त्यसै ताका पूर्वपश्चिम राजमार्गमा काम गर्ने २५,००० निर्माण मजदुरहरूले हड्डताल गरे । यसै बीच २०३५ साल कार्तिकमा बालाजुका मजदुरहरूले कारखाना हड्डताल गरी भावी आन्दोलनको पूर्व संकेत गरे । आन्दोलनको पूर्व सन्ध्यामा हड्डताल गर्ने मजदुरहरूले राष्ट्रिय ट्रेड यूनियनको तीव्र आवश्यकता महसुस गरे । परिणाम स्वरूप २०३६ साल माघ १५ गतेदेखि १८ गतेसम्म बालाजुमा भएको मजदुरहरूको भेलाले “नेपाल स्वतन्त्र मजदुर यूनियन” को केन्द्रीय तयारी समिति गठन गन्यो ।

२०३६ सालदेखि २०४६ सालको अवधिमा औद्योगिक क्षेत्र बाहेक अन्य व्यवसायमा क्रियाशील मजदुरहरूलाई गोलबन्द गर्ने, उनीहरूको आफै यूनियन खोल्न मद्दत गर्ने र मजदुरहरूका हित प्राप्तिका संघर्ष संचालन गर्ने प्रमुख संगठनको रूपमा नेपाल स्वतन्त्र मजदुर यूनियन नै चिनियो । नेस्वमयूर र यसको वैचारिक नेतृत्वसंग

- अवधि- यूनियन आन्दोलनको दोस्रो संस्करणको शुरुवात
- स्थिति- पुनरसंगठन अभियान
- राजनीतिक गतिशिलताको नीति
- संघर्षको रूप- लडाकू तथा विद्रोही
- आपसी सम्बन्ध- परस्पर एकता र द्वन्द्व

सहमत होटल, ट्रेकिङ, यातायात र प्रेस क्षेत्रका बन्धु यूनियनहरु यो दश वर्षको अवधिमा विभिन्न प्रतिबन्धित राजनीतिक पार्टीसंग उचित समन्वय राख्दै मजदुरका वर्गिय आन्दोलन तथा राष्ट्रियता, जनवाद र सामाजिक न्याय प्राप्तिको महाभियानमा संलग्न रहिरहे।

जनाधार र संगठित आकारको अभावमा यो कालमा सबै संघर्षशील राजनीतिक कर्मीहरुका बीच ट्रेड यूनियनको रूपमा २०३६ साल साउनमा स्थापित नेपाल यातायात स्वतन्त्र मजदुर संगठन, २०३६ साल माघ १५-१८ मा स्थापित नेपाल स्वतन्त्र मजदुर यूनियन, २०३७ साल फागुनमा स्थापित नेपाल स्वतन्त्र होटल मजदुर यूनियन, २०४० साल वैशाखमा स्थापित नेपाल ट्रेकिङ मजदुर संघ र २०३६ साल माघमा स्थापित नेपाल स्वतन्त्र प्रेस मजदुर यूनियनहरु मात्र क्रियाशील रहे। जनमत संग्रहको घोषणा संगै तुलनात्मक रूपमा खुकुलो हुन पुगेको राजनीतिक वातावरणमा सशक्त आन्दोलनको रूपमा नेपाल राष्ट्रिय शिक्षक संगठनको स्थापना भयो, जुन परम्परागत यूनियन आन्दोलनको परिभाषा भन्दा थोरै भिन्न थियो।

यसरी यो अवधिलाई नेपालको ट्रेड यूनियन आन्दोलनको दोस्रो संस्करणको शुरुवातको अवधि पनि भन्न सकिन्छ। पुनरसंगठनको यो प्रकृयाले २० जुलाई १९८९ (२०४६ साउन ५ गते) का दिन नेपाल स्वतन्त्र मजदुर यूनियन, नेपाल यातायात स्वतन्त्र मजदुर संगठन, नेपाल स्वतन्त्र होटल मजदुर यूनियन र नेपाल ट्रेकिङ मजदुर संघको संयुक्त पहलमा नेपाल ट्रेड यूनियन महासंघको स्थापनाबाट एक तहको पूर्णता पायो। तत्कालीन पंचायती दमनको कारण भूमिगत रूपमा गठन गरिएको महासंघले विद्यमान ट्रेड यूनियनहरु बीच समन्वयकारी भूमिका निवाह गर्ने, तिनीहरुद्वारा आव्हान गरिएका संघर्षहरुमा सहयोग पुऱ्याउने र केन्द्रीय संगठन निर्माण गर्ने नसकेका क्तिपय व्यवसायहरुमा मजदुरहरुलाई संगठित पार्ने, परिचालित गर्ने र तिनीहरुका न्यायपूर्ण आन्दोलनलाई सही गति प्रदान गर्ने आफू सब्दो सहयोग गर्ने घोषणा गन्यो।

यो अवधिमा आईपुरदा यूनियन आन्दोलनले “शुन्यता” बाट आफूलाई राजनीतिक गतिशिलताको स्थितिमा पुऱ्यायो। संघर्षको रूपमा भने करिव करिव ००७ साल पूर्व कै अवधिमा जस्तो लडाक र विद्रोही नै अपनाईयो। यद्यपी यस अवधिमा पनि श्रमराजनीति भने संगिलएन, “तलबाट माथि नभई माथिबाट तल” के स्थिति कायमै रह्यो। जसको परिणम, संगठनले आकार नलियुञ्जेल सबै मतावलम्बीहरु एकै थलोमा रहने र त्यसले गतिलिना साथ आपसी द्वन्द्वमा अल्भक हाल्ने घटना कायमै रह्यो। शिक्षकहरुको संगठनको विभाजन र ०४६ सालमा बहुदलीय व्यवस्था स्थापना हुनासाथ कर्मचारी संगठनमा आएको विभाजन तथा नयाँ ट्रेड यूनियन बनाउने होडलाई यसै अर्थमा लिन सकिन्छ।

तेस्रो, सामाजिक मान्यताको चरण

१. २०४६ देखि २०५२ साल

- यूनियन आन्दोलनको सैद्धान्तिक र कानूनी रूपमा व्यवस्थापनको अवधि
- ध्रुवीकरण र विभाजनको स्थिती
- प्रजातान्त्रिक अधिकार र वहुलताको नीति
- आपसी प्रतिस्पर्धा स्थिती

२. २०५२ देखि २०५७ साल

- पुनरदिशाको अवधि
- यूनियनहरु विच आपसी मान्यताको स्थिति
- सहिष्णुताको नीति
- आपसी संवादको स्थिती

३. २०५७ पछि

- व्यापक सहकार्यको परिस्थिति
- एकताको स्थिती
- आपसी समझदारीको नीति
- विषयगत कार्वाहीमा सहकार्यको स्थिति